

१. चित्रकलेचे मूल घटक

दृश्यकलेतील कोणतेही चित्र अथवा शिल्प यामधील कलात्मक आकृतिबंधाचे निरीक्षण केल्यास कलामूल्यांची बैठक जाणवते. त्याशिवाय कलाकृती पूर्ण होणार नाही. त्याशिवाय सौंदर्यनिर्मिती होऊ शकत नाही. त्यातूनच विविध भावना निर्माण होतात. या सगळ्यांच्या पाठीमागे निर्मितीच्या वेळी कलावंताने, काही मूलभूत घटकांचे संयोजन करताना काही तत्त्वे पाळलेली असतात. या मूलभूत घटकांवर शिल्पाची अथवा चित्राची योग्यता अवलंबून असते.

दृश्यकलेत (चित्र व शिल्पकलेत) प्रामुख्याने पुढील मूलभूत घटकांचा समावेश करण्यात येतो.

चित्रकलेचे मूल घटक

- (१) रेषा (Line) (२) आकार (Form)
(३) रंग (Colour) (४) छायाभेद (Tone)
(५) पोत (Texture)

(१) रेषा (Line)

‘रेषेला लांबी असते पण जाडी नसते’ अशी एक रेषेची व्याख्या केली जाते किंवा अनेक बिंदू एकापुढे एक रांगेत जोडल्याने रेषा निर्माण होते असेही म्हटले जाते. रेषा हे चित्रकाराचे प्रभावी साधन आहे. पेन्सिल, पेन, खडू अशा विविध माध्यमांच्या साहाय्याने रेषा काढून चित्र निर्माण करता येते. चित्रकार रेषेचा वापर पुढीलप्रमाणे करू शकतो. रेषेच्या साहाय्याने चित्रनिर्मिती करता येते. रेषेमुळे चित्रातील आकारांची मर्यादा निश्चित होते. त्याचप्रमाणे चित्रांमध्ये प्रत्येक गोष्ट, घटक स्पष्ट होण्यास रेषा साहाय्यभूत ठरते. चित्रातील खोली, पार्श्वभूमी, घटक व आकारांचे स्वरूप स्पष्ट होते. वेगवेगळ्या रेषांच्या साहाय्याने आकारांची निर्मिती होते. भाव प्रकट करण्यासाठी सुद्धा रेषा कारणीभूत ठरते.

रेषेचे प्रामुख्याने दोन प्रकार पडतात.

- (१) सरळ रेषा (२) वक्र रेषा

या शिवाय या रेषांचे अनेक उपप्रकारही आहेत. तसेच या रेषांना प्रतीकात्मक अर्थही आहेत ते पुढीलप्रमाणे:

रेषा व रेषांचे प्रतीकात्मक अर्थ

अ.क्र.	रेषा	प्रतीकात्मक अर्थ
१	आडवी रेषा	विश्रांती, आराम, शांतता
२	उभी रेषा	स्थिरता, तटस्थता, रुबाव, निश्चलता
३	तिरकी रेषा	चैतन्य, हालचाल, गती
४	बारीक रेषा	नाजूकपणा
५	जाड रेषा	शक्ती, जोम, जोश, सामर्थ्य
६	छेदक रेषा	गोंधळ, संघर्ष, विरोध, युद्ध
७	लयदार रेषा	आनंद, तारुण्य, उत्साह, तरंग
८	वरच्या बाजूस वक्र रेषा	दुःख, थकवा, निराशा, नम्रता
९	वल्याकृती रेषा	चैतन्य, विकास, गती
१०	गुंतावळ्याची रेषा	युद्ध, गोंधळ
११	समांतर रेषा	सहजता, मैत्रीपूर्णता

(२) आकार (Form)

जेव्हा एखादी रेषा एका ठरावीक क्षेत्राला मर्यादित करते तेव्हा त्या क्षेत्राला आकार असे म्हणतात. चित्रातील एखाद्या क्षेत्राची निश्चित व्याप्ति म्हणजे आकार. आकार रेषेच्या साहाय्याने काढू शकतो. रेषांनी त्याची मर्यादा दाखवता येते. आकाराने घनता स्पष्ट होते. आकाराने पार्श्वभूमी दूर जाते. आकाराने चित्र हे एका पातळीवर न राहता त्यात विविध पातळ्या निर्माण होतात. अंतराचा भास निर्माण होतो. आकारातील रंगातील फरकामुळेही ते जवळ अगर दूर भासतात. दूरचे आकार नेहमीच फिके दिसतात व पार्श्वभूमीच्या रंगात मिसळल्यासारखे वाटतात. बाह्य रेषेशिवायसुद्धा रंग, ठिपके अथवा छायाभेदाच्या सपाट, भरीव, व्याप्त अशा जागेनेही आकाराची व्याप्ती साधता येते. नैसर्गिक आकार, अलंकारीक आकार, भौमितिक आकार व अमूर्त आकार असे आकाराचे प्रकार आहेत.

रूप (Form)

छायाभेद, रंग, पोत यांच्या साहाय्याने जेव्हा एखाद्या आकाराच्या स्वरूपात घनतेचा आभास निर्माण केला जातो, तेव्हा त्यास रूप असे म्हणतात. द्विमित पृष्ठभागावर म्हणजेच लांबी व रुंदी असलेल्या भागावर काढलेल्या रूपात घनता म्हणजेच खोली नसते तर छायाभेदाच्या वापरातून घनतेची म्हणजेच त्रिमितीचा भास निर्माण केलेला असतो.

आकार म्हणजे चित्राकृतीतील द्विमित रूप. परंतु त्यात छायाभेद व रंगछटांच्या साहाय्याने त्रिमितीचा आभास निर्माण केला जातो तेव्हा त्यास त्या वस्तूचे त्रिमित रूप (लांबी × रुंदी × खोली) असे संबोधले जाते.

घन व ऋण आकार

कोणत्याही सपाट पृष्ठभागावर रंग अथवा छायाभेद अथवा बाह्यरेषांनी आकार रेखाटल्यास त्या आकाराला

घन आकार असे म्हणतात. परंतु याच आकाराच्या सभोवती सुटलेल्या अवकाशाला ऋण आकार असे म्हणतात. चित्रामध्ये दोन्ही आकारांना एकसमान महत्त्व आहे.

चित्रात सुसंगती साधावयाची असल्यास घन व ऋण आकारांचा वापर कौशल्याने करावा लागतो.

(३) रंग (Colour)

रंगांशिवाय जीवन; रंगांशिवाय आयुष्य अशी कल्पना आपण करूच शकत नाही. निसर्ग हा विविध रंगछटांनी नटलेला आहे. त्या रंगामुळेच निसर्गसौंदर्य खुलून दिसते. निसर्गात रंगच नसते तर सगळीकडे उदासिनता, निरसता, निरुत्साहि, चैतन्यहीन वातावरण अनुभवयास मिळाले असते. जीवनाला काहीच अर्थ उरला नसता, मात्र निसर्गाने मानवाचे जीवन सुखी, आनंददायक व समृद्ध करण्यासाठी तसेच मानवी मनाला चैतन्य व प्रेरणा देण्याकरताच हे विश्व रंगीबेरंगी रंगांनी निर्मिले असावे.

जगातील वेगवेगळ्या भागांत, वेगवेगळ्या ऋतूंत निसर्ग वेगवेगळ्या रंगांची उधळण करत असतो. प्रत्येक ठिकाणी प्रत्येक ऋतूमधील रंगांची उधळण वेगवेगळी असते.

तसेच प्रत्येक रंग हा स्वतःचे स्वभाव गुणवैशिष्ट्यांनी पूर्ण असतो. त्या प्रत्येक रंगाचा संबंध मानवाच्या भावना व संबंधांशी जवळीक साधतो.

रंग

कोणत्याही पृष्ठभागाने प्रकाश वर्णपटलावरील इतर किरणे स्वतःमध्ये सामावून घेऊन परावर्तित केलेली दृक किरणे म्हणजेच रंग होय.

रंग हे चित्राचे अतिशय महत्त्वपूर्ण अंग होय. त्यामुळेच प्रत्येक चित्रकार चित्र रंगवत असताना प्रत्येक रंगछटा अगदी सूक्ष्म पद्धतीने तयार करून विचारपूर्वक चित्रफलकावर लावत असतो. तेव्हाच योग्य तो दृश्यपरिणाम साधला जातो.

रंग व त्याचे प्रतीकात्मक अर्थ

रंगाने चित्राला सौंदर्य प्राप्त होते. रंगात एक प्रकारचे चैतन्य आहे. वेगवेगळ्या रंगाच्या दर्शनामुळे मानवी मनात आनंद, चैतन्य, शांतता, अस्थिरता, राग या

रंग	रंगाचे प्रतीकात्मक अर्थ
तांबडा	क्रोध, शौर्य, युद्ध, अग्नी, प्रेम, तिरस्कार, धोका
नारंगी	त्याग, वैराग्य, ज्ञान, विरक्ती
पिवळा	उत्साह, आनंद, तेज, संपत्ती, मांगल्य, सुवत्ता
हिरवा	शांतता, समृद्धी, भरभराट, प्रसन्नता, शीतलता, गूढता
निळा	भव्यता, शांतता, सातत्य, सौम्यपणा, गंभीरपणा
पारवा	शांतता, राजवैभव, विशालता, गूढता
जांभळा	वासना, प्रेम, सत्य, ऐश्वर्य
पांढरा	शुद्धता, शांतता, मांगल्य, सात्विकता
काळा	अशुभ, भय, मृत्यू, अज्ञान, दुःख, शोक, कारुण्य
तपकिरी	उदात्तता, श्रेष्ठत्व
करडा	नैराश्य, दुःख, उदासीनता

भावनांच्या लहरी उठत असतात. त्यांच्या दृक् संवेदनेतून मानवी भावस्थिती बदलते. इतकेच नाही तर मानवी भाव भावना व रंग यांचा एक अदृश्य संबंध अनुभवायला मिळतो.

कोणतीही वस्तू त्यावर पडलेल्या छाया प्रकाशामुळेच दिसते. एवढेच नव्हे तर वस्तूवरील रंग, वस्तूचा आकार, रंगरूप याची जाणीव होण्याकरता प्रकाशाची आवश्यकता असते. या अशा घनतापूर्ण वस्तूचे चित्रण करण्यासाठी आपणास छायाप्रकाशाचा अभ्यास आवश्यक आहे. छायाप्रकाशामुळेच वस्तूची

घनता व स्वरूप स्पष्ट होते. त्रिमितीचा आभास निर्माण होतो.

या छायाप्रकाशाच्या संबंధाला छायाभेद असे संबोधण्यात येते. एका रंगात काही छटा वाढवत गेल्यास गडद छटा तयार होते. जसा काळा रंग वाढवला जाईल तशी ही छटा अधिक गडद होत जाईल. तर या उलट त्याच रंगात पांढरी छटा अथवा पाणी वाढवत गेल्यास त्या रंगाची उजळ छटा तयार होईल. छायाप्रकाशाचे खालीलप्रमाणे प्रमुख टप्पे आहेत.

- तीव्र प्रकाश (High Light)
- प्रकाश (Light)
- मध्यम प्रकाश (halftone)
- छाया (Shade)
- परावर्तीत प्रकाश (Reflected light)
- पडछाया (Cast Shadow)

एका बाजूने कोणत्याही वस्तूवर प्रकाश येत असल्यास व त्या वस्तूचा काही पृष्ठभाग प्रकाशाच्या जास्त जवळ असेल तेथे तीव्र प्रकाश दिसतो व तेथून तो क्रमशः कमी होत जातो व शेवटी दुसऱ्या टोकास प्रकाश नसल्यामुळे तेथे छाया दिसते.

(i) तीव्र प्रकाश

वस्तूवर पडलेला हा प्रकाश प्रकाशझोताच्या बाजूने किंवा प्रकाशाच्या जवळ असतो. तो प्रकाश त्या वस्तूच्या वर पडलेला सर्वात तीव्र स्वरूपाचा असतो. चकचकीत काचेच्या किंवा धातूच्या भांड्यावर हा प्रकाश अधिक तीव्रतेने लक्षात येतो.

(ii) प्रकाश

वस्तूचा प्रकाशात येणारा पृष्ठभाग हा तीव्र प्रकाशाच्या जवळ असतो.

(iii) मध्यम प्रकाश

प्रकाश व छाया यातील छटेला मध्यम प्रकाश असे

संबोधले जाते. प्रकाश कमी होत जातो व शेवटी छायेच विलीन होतो.

(iv) छाया

प्रकाशात ठेवलेल्या वस्तूचा अंधारातील भाग. प्रकाशाच्या विरुद्ध भाग या भागावर प्रकाश न पडल्याने ते छाया दिसून येते.

(v) परावर्तित प्रकाश

प्रकाशकिरणे दुसऱ्या पृष्ठभागावर पडून ती परावर्तित होतात, अशी प्रकाशकिरणे त्याच्याजवळील वस्तूवर पडून परिणाम करतात, त्याला 'परावर्तित प्रकाश' असे संबोधले जाते.

(vi) पडछाया

प्रकाशामुळे जमिनीवर पडलेली वस्तूची छाया हिलाच 'पडछाया' तसेच सावली असे संबोधले जाते. उजेडाची तीव्रता जास्त असेल तर पडछाया स्पष्ट व ठसठशीत दिसते.

या संपूर्ण छायाभेदाचा उपयोग सपाट पृष्ठभागावर त्रिमितीचा आभास निर्माण करण्यासाठी किंवा संकल्पचित्र अधिक परिणामकारक करण्यासाठी करता येतो.

(५) पोत (Texture)

संकल्परचनेत पोत महत्त्वाचा आहे. चित्रात वेगवेगळ्या माध्यमांच्या साहाय्याने पोतनिर्मिती साधता येते. तसेच अलीकडच्या काळात लाकूड, रंगीत दगड, कापड, वाळू हे पदार्थ चित्रफलकावर चिकटवून पोतनिर्मिती साधली जाते. त्याच पद्धतीने शिल्पामध्ये मोती, प्लास्टर, काष्ठ, पाषाण यासारखे भिन्न साहित्य व माध्यमांद्वारे विविध पोत निर्माण केले जाऊन वस्तूचे रूप आकर्षक बनवले जाते.

कोणत्याही पृष्ठभागाचा गुळगुळीतपणा अथवा खडबडीतपणा म्हणजे 'पोत'. पोताची जाणीव दोन प्रकारे होते.

(i) स्पर्शजन्य पोत (Tactile Texture)

(ii) दृश्यजन्य पोत (Visual Texture)

(i) स्पर्शजन्य पोत

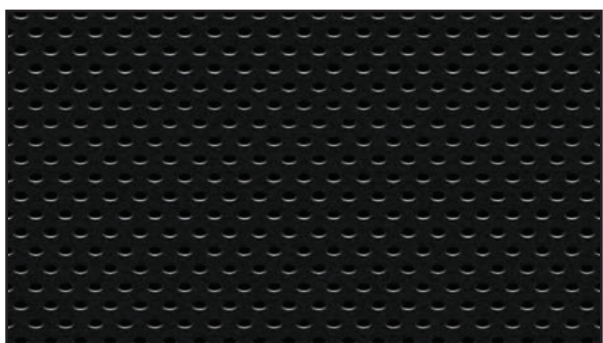
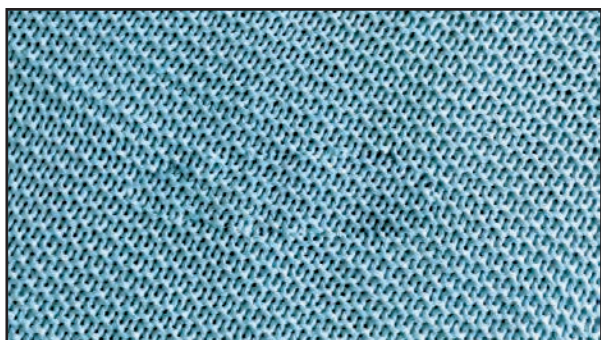
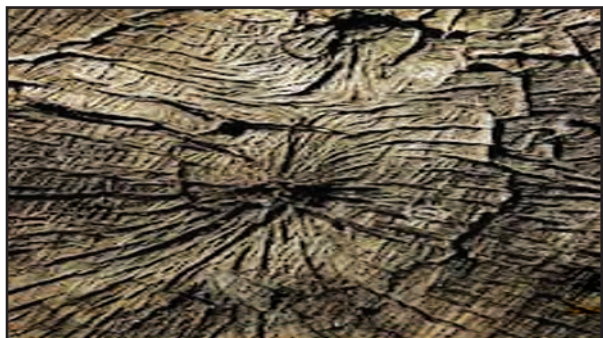
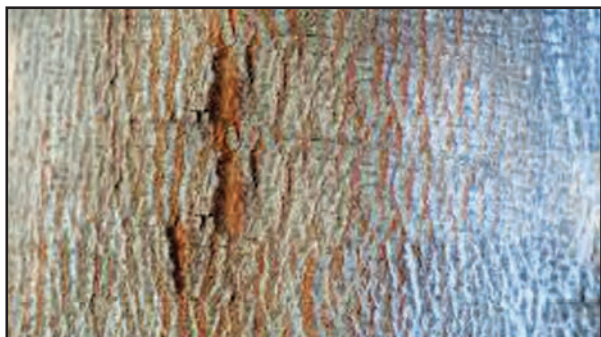
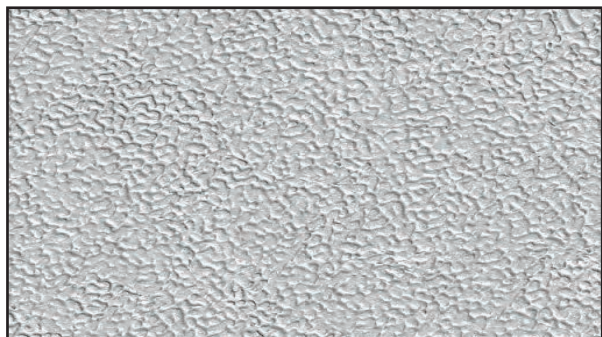
ज्या पृष्ठभागास स्पर्श केला असता मऊ, नितळ, खडबडीत, गुळगुळीतपणा यासारखी संवेदना होते, त्याला स्पर्शजन्य पोत असे म्हणतात. उदा. मखमलचे कापड, काच, अननस हे वेगवेगळे पृष्ठभाग.

(ii) दृश्यजन्य पोत

ज्या पृष्ठभागाकडे दृष्टिक्षेप टाकला असता त्याच्या पृष्ठभागाच्या मऊ व खडबडीतपणाची जाणीव स्पर्शाविना डोळ्यांना होते. त्याला दृश्यजन्य पोत म्हणतात. उदा. गोणपाट, झाडाची खडबडीत साल, फणस इत्यादी पृष्ठभागांकडे पाहिल्यास खडबडीतपणाची जाणीव होते तर मखमली कपडा, सशाचे मऊ केस याकडे पाहिल्यास मऊपणाची जाणीव होते.

वेगवेगळ्या पोत दर्शवणाऱ्या वस्तू उदा. गुळगुळीत, खडबडीत कपडा यासारख्या घटकांचा संग्रह पोतनिर्मितीसाठी करता येईल. कांदा, बटाटा, भेंडी या भाज्यांना काप देऊन तसेच झाडाची पाने, टरफले इत्यादींच्या पृष्ठभागाला रंग लावून त्याच्या विविध ठशांमधून पोतनिर्मिती करता येते. या अशा पोतांचा उपयोग चित्रात आवश्यकतेनुसार सौंदर्यवृद्धी करण्यासाठी करता येतो.

कलावंत आपल्या कलाकृतीत दोन तऱ्हेने पोत निर्माण करू शकतो. निसर्गातील पोताची नक्कल करून किंवा पोताच्या वस्तूचे पृष्ठभाग वापरून दुसऱ्या प्रकारचा पोत 'कोलाज' पद्धतीत पहावयास मिळतो. पिकासो व ब्राक या दोन जगद्विख्यात कलावंतांनी प्रत्यक्ष वस्तूचे पोत चित्रात वापरण्यास सुरुवात केली. विणलेले कापड, वाळू, चटई, तरटाचे कापड अशा अनेक वस्तू वापरून कोलाज पद्धतीत चित्रकार पोत निर्माण करतो.

- (१) रेषांचे वेगवेगळे प्रकार सांगून व त्याचे अर्थ सांगा.
- (२) काळा, पांढरा, तांबडा या रंगांचे प्रतीकात्मक अर्थ सांगा.
- (३) रंगनाम व रंगकांती याबद्दल स्पष्टीकरण द्या.

प्रात्यक्षिक

- (१) १५ × २० सेमीचा आयत पेपरच्या मध्यभागी काढून त्यात तुम्हांला शक्य होतील तेवढ्या वेगवेगळ्या प्रकारच्या रेषा काढा.
- (२) झाडांची किमान पाच पाने प्रत्यक्ष निरीक्षण करून रेखाटा, तुमच्या आवडत्या माध्यमात, रेषेवर कमी अधिक दाब देऊन छायाभेद दर्शवा.
- (३) तुमच्या आवडीचे चार आकार रेखाटून त्याचे रूपांतर रूपामध्ये करा.
- (४) समोर एखादी वस्तू ठेवून फक्त पेन्सिलच्या साहाय्याने छायाभेद दर्शवा.